

Ingliz Va O'zbek Tilshunosligida So'z Yasalishining Nazariy Asoslari

Fayziyeva Ra'no Abdusamadovna

BuxDU Tabiiy yo'nalishlarda chet tili kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o'zbek tillarida so'z yasalishi hodisasi, uning nazariy jihatlarini ko'rsatib o'tilgan, shuningdek, so'z yasalishining har ikkala tildagi ahamiyati, ularning o'xshash va farqli tomonlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: leksikologiya, affiksatsiya, affiks morfema, morfemika, morfologiya.

So'z yasalishi hodisasi tilshunoslikdagi dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan va haligacha o'z murakkabligini yo'qotmagan bahsli munozara bo'lib kelmoqda. So'z yasalishi tilda mavjud bo'lgan imkoniyat va materiallar asosida yangi leksik birliklarni hosil qilishdir. Til leksikasi lug'aviy ma'nolarning o'zgarishi, so'z yasalishi va yangi so'zlar hosil qilinishi omillari hisobiga muntazam boyib boradi. Biri boshqasi bilan o'zaro munosabatda bo'lgan bu omillar ayni o'rinda til taraqqiyotini belgilashga xizmat qiladi. Ularning o'zaro munosabatchiligi shundaki, tilda yangi paydo bo'lgan so'zlar so'z o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lsa, so'z o'zlashtirish lug'aviy birliklar ma'nosini farqlash (differentsiatsiya qilish)da muhim rol o'ynaydi. Lug'aviy birliklarning mazmuni paydo bo'layotgan yangi so'z (yoki tushuncha)ning ma'nosiga zid bo'lmagan holatlarda ma'nolar o'zgarishiga ehtiyoj (imkoniyat) vujudga keladi.

Tarixdan ma'lumki, so'z yasalishi oddiy, soddadek tuyulsada, ammo uning obyekt va subyekt tahlil mohiyati nihoyatda serqirra bo'lgani bois, tilshunoslikdan tashqari barcha sohada ham eng murakkab hodisa hisoblanadi. Sababi undagi muayyan qonuniyatlar bevosita til faktlari tahlili orqali o'z isbotini topishi kerak. Shu sabablarga ko'ra so'z yasalish hodisasini olimlar ba'zan morfologiyaga kiritishsa, ba'zan leksikologiya sohasiga tegishli deb kelishadi. Juda ko'p ilmiy asarlarda so'z yasalishi grammatikaning tarkibida berilgan bo'lsa, boshqa bir adabiyotlarda esa leksikologiyaning bir qismi sifatida tatbiq etiladi. So'z yasalishi hodisasini leksikologiya bo'limiga kiritgan olimlar A.I. Smirnitkiy, I.V. Arnold, T.I. Arbekova kabilarning ishlarini yuqoridagi fikrlarning isboti sifatida aytib o'tish joizdir. Ingliz tilida so'z yasalishi mavzusi H. Marchand, L. Bauer, A.Xatcher, A.I.Smirnitkiy, Z.A.Xaritonchik, O.D.Meshkov, A.N.Ilina kabi qator tilshunoslar tomonidan tadqiq etilgan.

Marchand o'zining "The categories and types of present day English word-formation" kitobida ingliz tilida so'z yasalishi tizimining qoliplari, namunalari haqida aytib o'tgan. U so'z yasalishi to'g'risida quyidagi fikrni bildiradi: " So'z yasalishi

tilshunoslikning shunday bir bo'limiki, unda tildagi yangi leksik birliklar, ya'ni so'zlar hosil qiluvchi qoliplar o'rganiladi."

O'zbek tilshunosligida ham so'z yasalishi mavzusi keng o'rganilgan. So'z yasalishi, so'z yasash usullari masalasi o'zbek tilshunosligida A.Hojiyev, A.G'ulomov, Sh.Rahmatullayev, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, Sh.Mirzaqulovlar tomonidan tadqiq etilgan. So'z yasalishi mavzusini o'tish yuzasidan o'quv qo'llanma va darsliklarda metodik tavsiyalar keltirilgan. "So'z yasalishi" termini tilshunoslikda ikki ma'noda qo'llanadi: bir tomondan, tilda yangi so'z hosil qilish jarayonining o'zini bildirsa, ikkinchi tomondan esa tilshunoslikning so'z yasash sistemasini o'rganuvchi bo'limni bildiradi. So'z yasalishi tilda mavjud bo'lgan so'z yasalishi tarkibini va so'z yasash usullarini o'rganadi. Bularni o'rganish hozirgi o'zbek adabiy tilidagi so'z yasash me'yorini belgilash, uning qonuniyatlarini to'g'ri tushunish imkoniyatini beradi.

So'z yasash bo'limi tilshunoslikning morfemika bo'limi bilan chambarchas bog'langan. So'zning ma'noli qismlari o'zak va affiksalar morfemalar tilda yangi so'z hosil qilishning muhim elementlari sanaladi.

O'zbek tilshunosligida so'z yasashiga birinchilardan bo'lib o'z hissasini qo'shgan olim A. G'ulomovning 50–yillardagi maqolasidagi quyidagi fikrni keltirib o'tsak:

"So'z yasashini biz hozirgacha morfologik planda qarab kelmoqdamiz, holbuki, so'z yasash qanday bo'lmasin, biror bir usulda yangi so'z yasashi kerakdir. Demak, u leksika–so'z bahsiga qarashlidir." "Eski grammatik ta'limotga ko'ra, so'z yasash va so'z o'zgarishi morfologiyada qaratiladi. Haqiqatdan esa bular formal jihatdan o'xshash, funksional jihatdan esa boshqa-boshqa hodisadir"

A.G'ulomovning fikricha, so'z yasash til leksikasini boyitishning samarali yo'llaridan biridir. So'z yasashning bazasi tilning lug'at fondidir, bu fondga uning o'zagi sifatida hamma tub so'zlar ham kiradi.

Adabiyotlarda so'z yasash, so'z turkumlarida so'z yasash haqida turlicha qarashlar mavjud. Adabiyotlarning aksariyatida so'z yasash asosan mustaqil so'z turkumlariga xosligi ta'kidlangan. So'z yasash hodisasi asosan mustaqil turkumlari uchun xos. Ot, sifat, fe'l va ravish turkumlarining tarkibi doim yangi yasalmalar bilan boyib turadi.

So'z yasash sohasida e'lon qilingan ishlarda, xususan, A.Hojiyevning "O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasashining nazariy masalalari" monografiyasida so'z yasash haqida yangicha qarashlar ilgari surilgan. Tilshunos olim so'z yasashini o'zbek tilida o'rganilishi haqida so'z yuritarkan, tilning har bir sistemasining tadqiqi shu sistemani shakllantiruvchi til birligini belgilashdan boshlanishini, biroq o'zbek tili so'z yasash sistemasini tadqiq etishda ana shu asosiy, muhim va ma'lum faktga e'tibor berilmaganligini, ya'ni o'zbek tili so'z

yasalish tizimi va uning til birligi – shakllantiruvchisi bormi, degan masala o'rta qo'yilganligi va bu haqda aniq bir fikr bildirilganligi yo'qligini ta'kidlaydi.

Tilshunoslikda so'z yasalishining o'rni haqida V.Vinogradov tomonidan aytilgan fikr ham ahamiyatlidir. Unga ko'ra, so'z yasalishi tilshunoslik fanida salmoqli ahamiyat kasb etar ekan, u leksikologiya – tilning lug'at tarkibi haqidagi fan bilan, o'z o'rnida grammatika bilan yaqinlashar ekan – shakl yasash ta'limoti hamda so'z birikmasi sintaksisi bilan ham bog'liqdir. Bunday nuqtayi nazarni qo'llab – quvvatlovchilar soni kun sayin ortib bormoqda. Demak, so'z yasalishi masalalari tilshunoslikda leksikologiya, fonetik, grammatika sohalari bilan doimo birga o'rganib kelinadi.

So'z yasalishi termini ikki ma'noda qo'llanadi: 1) umuman, so'z yasalishi, til materiali asosida yangi so'z hosil bo'lish hodisasini bildiradi; 2) tilshunoslikning so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalarini, masalalarini o'rganuvchi bo'limini bildiradi. Har bir tilning boshqa sohalari, masalan, morfologiya, sintaksis sohalari o'z sistemasiga ega bo'lgani kabi, uning so'z yasalishi ham o'z sistemasiga ega. Aynan ana shu sistema so'z yasalishi bo'limida tahlil etiladi.

Hozirgi paytda so'z yasalishi nazariyasini mustaqil fan sifatida rasmiylashtirish jarayoni bu sohadagi ba'zi tushunchalarga yangicha yondashish, ba'zi so'z yasovchi vositalarni uzil – kesil tasdiqlash va ushbu sohaga tegishli tahlil metodlarini ishlab chiqishni talab qiladi.

So'z yasalishining tilshunoslikdagi bu va boshqa sohalaridan farqi shundaki, bu soha va uning birliklari til ilmidagi deyarli barcha sohalar bilan yaqin munosabatda va o'zaro bog'lanishda bo'ladi. So'z yasalishi tildagi yangi lug'aviy birliklarning paydo bo'lishi, tarkibiy xususiyatlari va tasnifi masalalari bilan ish ko'ruvchi o'ziga xos murakkab sohadir. So'z yasalishi til lug'at tarkibini doimiy ravishda boyib borishiga xizmat qiladi. So'z yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohasi bo'lib, u yangi so'z yasash, so'z yasash usullari va vositalarini o'rganadi. Tildagi so'zlarning yasash tarkibini hamda ularning yasash usullarini aniqlash bu bo'limning asosiy vazifasidir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, qanday usul bilan bo'lsada, yangi so'z hosil qilishga so'z yasalishi deyiladi. Biror bir til oldindan mavjud bo'lgan imkoniyat bilangina chegaralanib qolmaydi. Chunki jamiyatning ijtimoiy hayotida, ishlab chiqarish, xo'jalik, kundalik turmushda yangi narsalar, ma'naviy, madaniy, mafkuraviy sohalarda yangi tushunchalar, ularni baholash, ularning yangi qirralarini ifodalash ehtiyoji paydo bo'lib turadi. Mana shunday ehtiyoj obyektiv ravishda tilda yangi so'zlarni talab qiladi. Til mana shu kommunikativ talabni qondirish uchun o'zga tillardan so'z o'zlashtiradi yoki o'zida mavjud ichki imkoniyatlardan yangi so'zlar hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. H.Marchand. The Categories and Types of Present- day English Word-formation. Verlag C-H-Beck, 1969:3
2. Ҳожиёв А.Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. -Тошкент: Фан, 2010;
3. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўзбекистон, 1992;
4. G'ulomov A., Qodirov M va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi.-Toshkent, 2012. B- 54
5. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўзбекистон, 1992